

654. Varpsund, Vi ägor, Övergrans sn.

Pl. 25, 26.

Litteratur: B 343, L 38, D 1: 37. J. Bureus, Runakänslans lärspan (1599), Fa 6 s. 58 n:r 76 (Bureus' egen uppteckning), Fa 10: 2 n:r 6, Fa 5 n:r 149, Fa 1 s. 37; Ransakningarna 1667—84; J. Peringskiöld, Monumenta 2, bl. 216, Ättartal för Swea och Götha KonungaHus (1725), s. 22; P. Elvius och J. Arenius, De Fierdhundria (diss. 1717), s. 104; O. Celsius, Svenska runstenar (F m 60) 1, s. 443; N. R. Broeman, Sagan om Ingvar Widtfarne (1762), s. 91 f.; R. Dybeck, Reseberättelse 1858, 1860, 1865; VHA Akad:s protokoll 1860 § 343; S. Grundtvig i [Dansk] Historisk Tidskrift III: 5 (1866—67), s. 602; UFT h. 1 (1871), s. 29, h. 5 (1876), s. 86; S. Bugge och E. Brate, Runverser (ATS 10: 1), s. 21 f., 401; H. Schück, Studier i nordisk litteratur- och religionshistoria 1 (1904), s. 204; O. Montelius i Fornvännen 1914, s. 109; E. Brate, Svenska runristare (1925), s. 67; O. v. Friesen, Upplands runstenar (1913), s. 16, 43, Runorna i Sverige (1928), s. 53, 55, Sparlösa-stenen (1940), s. 53, Anteckningar 1903 (UUB); E. Olson i Yngvars saga viðforla (1912), s. 52; E. Wessén, Anteckningar 1910, Om Ingvar den vittfarne (i: Södermanlands Fornminnesförenings Årsskrift 1937), s. 15; E. Hjärne, Rod och runor (1947), s. 115.

Äldre avbildningar: Bureus, kopparstick (1599; även i Fa 10: 2 och Fa 5); J. Leitz och J. Hadorph, träsnitt (i Peringskiölds Monumenta och B 343); Dybeck a. a.; v. Friesen, foto 1903 (UUB; Upplands runstenar, s. 43, Runorna i Sverige, s. 55; även i: Uppland. Utg. av O. Lundberg, 1935, s. 128).

Runstenen står på grusåsen 100 m. SV om Varpsundsbron, 30 m. V om Ullfjärdens och 50 m. Ö om Ryssvikens strand. Ristningsytan vetter åt N. Platsen är utmärkt på Geologiska kartbladet »Sigtuna».

Inskriften var väl känd av Bureus och upptagen redan på hans runtavla 1599. Platsen säges vara: »På Varpesundz udd i Grän sokn» (Fa 10: 2, Fa 6, Fa 5). Stenen omtalas i *Ransakningarna*, i relationer från 1669 och 1672: »Wijdh

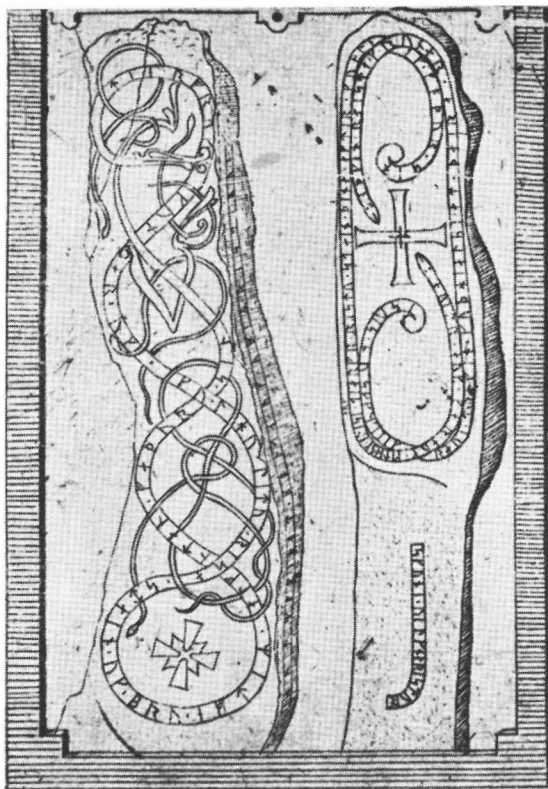

Fig. 61. U 462. Prästgården, Vassunda sn (t. v.) och U 654. Varpsund, Övergrans sn (t. h.). Efter kopparstick av Bureus 1599, i förstoring,

Färiestaden Warpsundh en hög mz ehn lång steen vthi aff en fampons högd» (1669), »Item Een Långh och Högh steen wedh Warpsundz färgiestadh på bakan medh bookstäfwer och Kårs öfwer det som skrifwit stäär» (1672). Träsnittet i Peringskiölds *Monumenta* har påskriften: »Warpsundz udden i Öfwer Gran» (B 343: »Varpsundz udden», L 38: »Warpsunds udde»). I *Ättartal* (1725) uppger Peringskiöld platsen felaktigt som »Skarpsund och Tible Sochn». Dybeck omtalar stenen i sina reseberättelser 1858, 1860 och 1865: »Runstenen vid Varpsunds udde, Öfver Grans socken, står ännu å sin höga plats, men inskriften är här och der skadad. En viktig rättelse i den bautilska läsningen gjordes» (1858); »Den präktige Varpsundsstenen, B 343, L 38, står ännu på den sköna udden mellan Arnösjön och Ullfjärden. En grusgrop icke långt från honom borde icke vidare få vidgas» (1860); »Den förträffliga Runstenen vid Warpsund . . . skall snart nog störta till marken och krossas, derest icke en säker stenläggning anbringas omkring hans fot» (1865). Redan 1860 hade emellertid Dybeck fått Vitterhetsakademiens bemyndigande att resa stenen. I *Sveriges runurkunder* skriver Dybeck: »En af nordens präktigaste runstenar i en intagande trakt! Rest ytterst å ett näs mot Varpsundet, som

skiljer den af skumma skogar och höjder omgifna Ullfjärden (? Ullfjärden) från den leende Arnö-sjön, båda tillhörande Mälaren.»

Stenen står utan allt tvivel kvar på sin ursprungliga plats. Den har, såsom Dybeck framhåller, ett ovanligt naturskönt läge. Den har varit synlig på långt håll från sjön både i öster och i väster, liksom den måste ha tilldragit sig uppmärksamheten hos de resande som färdades fram på den viktiga leden från Skoklosterlandet och Håtuna mot bygderna i söder och väster.

Gnejs, kornig och knottrig, oroligt strimmig. Höjd 2,94 m., bredd (över korsmitten) 0,57 m. Ristningens höjd 1,60 m., bredd 0,50 m. Den ristade ytan är jämnad men dock mycket knottrig. Vissa mineral i stenen ha vittrat hastigare än andra, och därigenom ha i ytan uppstått fåror och fördjupningar, som verka förvillande och äro svåra att skilja från de huggna ristningslinjerna. Inskriften är delvis mycket svårläst.

Inskrift:

+ a - - itr : auk · kar · uk : kiti : auk : - [l]isi : auk · tiarfr : ris[t]u : stain : þena : aftir : kunlaif : fopur sin

is u[a]s nustr · m[i]þ ikuari : tribin kup : hialbi : ot þaira

al - ikraistik · runar

is kuni + ual · knari stura

[Andvettr] ok Karr ok kiti ok [Blesi] ok Diarfr ræistu stæin þenna æftir Gunnlaif, faður sinn. Es vas austr með Ingvari drepinn. Guð hialpi and þæira. Alrikr(?) ræist-ek runar. Es kunni val knærri styra.

»Andvätt och Kår och kiti och Bläse och Djärv reste denna sten efter Gunnlev, sin fader. Han blev dräpt österut med Ingvar. Gud hjälpe deras ande. Jag Alrik ristade runorna. — Han kunde väl styra skeppet.»

Till läsningen: Sk + framför 1 a är ej fullt säkert. I första namnet äro runorna 1 a och 4—6 itr säkra. Båda bst i 5 t äro tydliga. Av r. 2 finns en hst, svagt, men säkert; runan kan ha varit n, men av bst finns intet spår. Möjligen har den varit ansatt osedvanligt högt. Hst r. 3 svag, men säker; avståndet till 4 i talar för att runan varit u eller r. En naturlig fördjupning (som sträcker sig tvärs över stenen) har formen av bst i r och har uppfattats så av Bureus, Hadorph, Dybeck; säkerligen utan grund. Att namnet varit **anuitr** (icke **anuntr**), framgår med full visshet av dubblettinskriften U 644, och det motsäges icke på något sätt av vad som nu kan urskiljas på stenen. 10 k är icke stunget. Övre stapeln i 12 r är borta. 15 k och 16 i äro mycket tydliga; de ha icke varit stungna. 17 t är tydligt. Absolut icke binderuna sl. Av r. 22 finns hst i behåll, jämte allra översta delen av en bst upptill t. h. Runan kan ha varit b. Av bst i 23 l kan numera svårigen något upptäckas. 24 i kan möjligen ha varit stunget. V. bst i 30 t är tydlig; spår finnas av den högra. Av 39 t finns endast hst:s nedersta del. 47 e är tydligt stunget. 55 k är icke stunget. 45 och 57 n ha alltifrån början haft bst endast på h. sidan av hst. 59 a är säkert. 63 o är tydligt; icke a. Intet sk efter 66 r och 69 n. — Inskriften i andra runslingan börjar nedanför korset, i jämnhöjd med 1 a, sålunda i ormens stjärtända. De båda inskriftsbanden löpa sålunda symmetriskt: först inifrån nedåt och sedan utmed stenens ytterkant nedifrån uppåt. Kompositionen är tydligen gjord med stor beräkning. Framför 70 i finns intet sk; icke heller efter 71 s eller 74 s. Av bst i 73 a kan intet spår upptäckas. 75 n sannolikt, fel för a. 78 t och 79 r svaga, särskilt v. bst i t och övre bst i r. 80 m tydligt, men 81 l nästan helt borta. Bst i 82 þ defekt. 83—88 ikuari ganska tydligt. H. bst i 89 t borta. 91 i, icke a.

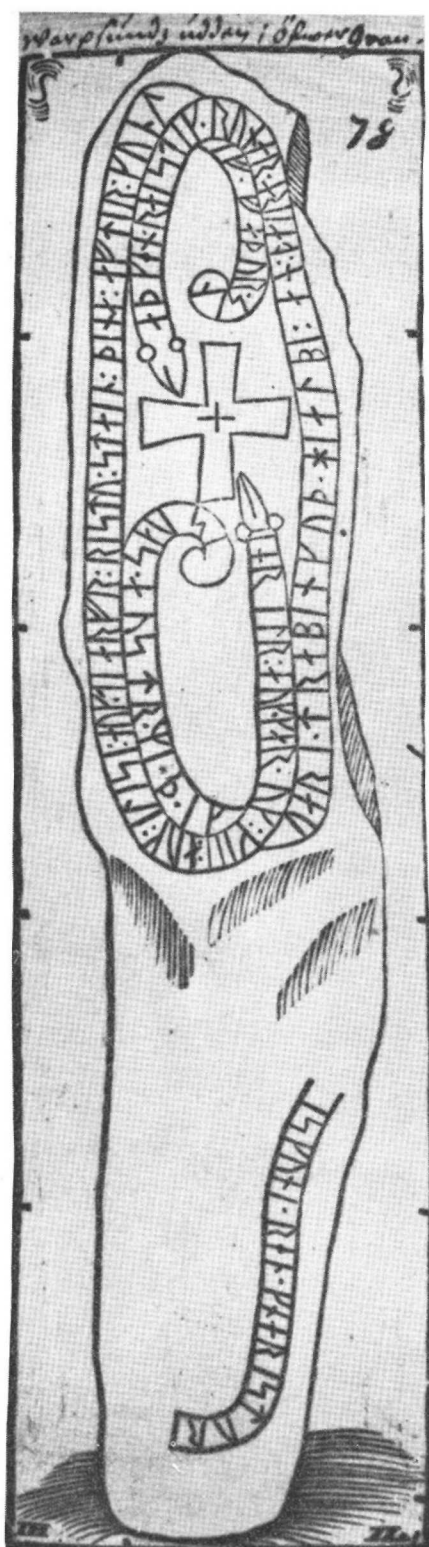

Fig. 62. U 654. Varpsund, Övergrans sn.
Efter B 343.

92 **b** tämligen tydligt. Intet sk efter 94 **n**. 95 **k** är icke stunget. Bst i 98 **h** äro otydliga. Endast en rund, vittrad fördjupning mitt på hst. 100 **a** och 101 **l** äro tydliga. Av 102 **b** finns endast övre delen i behåll. 104 **o** är ej fullt säkert. Endast nedre bst är säker; runan kan ha varit **a**. V. bst i 105 **t** kan ej spåras. Intet sk efter 105 **t**. 110 **a** har bst endast på v. sidan av hst. — Den nya meningen, r. 111—127, börjar vid rundjurets huvud och är så avpassad, att den fyller utrymmet inom slingan. 110 **a** och 127 **r** mötas alltså och stå tätt tillsammans. Något sk finnes här icke. Intet sk framför 111 **a**. 111 **a** och 112 **l** äro någorlunda tydliga. Följande runa är förstörd. De svaga resterna likna närmast **l**, men det kan lika väl ha varit **r**; däremot icke **k**. Även 114 **i** svagt. Däremot förefalla 115—116 **kr** säkra. 117—122 **aistik** djupt huggna, men naturliga fårör försvåra läsningen. 123 **r** med dåligt formad bst. Bst i 125 **n** mycket svag. Också bst i 127 **r** förefaller oregelbunden. — Inskriften nedtill på stenen är någorlunda väl bevarad och säker. Intet sk framför 128 **i**, efter 129 **s**, 141 **i** och 146 **a**. 135 **a** förefaller säkert; likaså 139 **a**. Bst i 138 **n** är tydlig på v. sidan av hst. 144 **u** är icke stunget.

Bureus (F a 6): **arilr · auk · kar · auk · kiti · auk · ilisi · auk · tiarfr · ristū · stain · pina · aftir · kunlaif · fopur sin · is uis · nuskk m -- ikraui · trifin · kup · hialbi · at paira · epken raista · k · runar · s kuni uil knari stur**. Bureus har uppfattat 128 **i** som ramlinje. Inskriftens **u**- och **r**-runor är svåra att skilja åt, och Bureus har missuppfattat 85 **u** och 87 **r**. — Hadorph och Leitz (B 343): **arilr : auk · kar · uk · k --- : auk : ilisi : auk · tiarfr : ristū : stain : pina : aftir : kunlif · fapur · sin is uas · austr · miþ · ikuari · trabin kup · hialbi : an : paira · apken · raistik · runar is kuni · ren · knari sturi**. — Dybeck: 1—6 **aratr**, 15—18 **kisli**, 22—26 **llisi**; 59 **a** saknas; 63 **a**; 75 **a**; 104—105 **ant**. 111—127 **apken · raistik · runar**. 134—136 **ual**, 146 **a**. Dybeck anmärker: »Samstafva runorna **sl** i **kisli** återfinnas i samme mans namn å stenen N:o 46 här nedan [= U 644]. Jag läste vid de tre första besöken **kisi**. Första runan, **b**, i **blisi** är, såsom ritningen visar, utförd; en knöl i stenen tör hindrat fulländningen. Hon är här efter nyssnämnda inskrift under N:o 46 tagen för **b**. I **ant** möta åter samstafva runor.»

v. Friesen: + **a -- itr : auk · kar · uk : kisli : auk : -lisi : auk · -iarfr : ris - u : st - in : pena : aftir : kunlaif · fopur sin is u - s aust - m - þ · ikuari : tribin kup : hialbi : ot paira al - ikr - istik · ru - ar is kuni · ual : knari stura**. Om binderunan **sl** anmärker v. Friesen: »Bistafvens nedre ända och hufvudstafvens midt äro möjl. förbundna med ett streck.»

Brate har i namnet på ristaren velat återfinna den Äskil, som har signerat Ingvar-stenen L 731 Svinngarns kyrka. Han antog därför, »att **apken** vore felläsning för **askil** men lyckades efter besök 1906 och 1907 först 10 sept. 1916 finna rätta läsningen. Det **l**, som O. v. Friesen läst efter **a**, är alldeles rik-

tigt, av **a** finnes blott övre staven, som korsats av bistaven och därpå viker av åt h., såsom mellanstreck till **s**, som mynnar in i staven till **l**. B 343 **ap**, O. v. Friesens **al** är alltså en bindelruna av **asl**, som utan tvivel utgör förkortning av **askil**. I det följande B 343 **ken** ser **k** ut som **p** med avflagad bistav, av vars översta del en fåra synes finnas; **k** kan hava funnits, men dess bistav vore i så fall spårlöst borta; **r** som O. v. Friesen läser, synes mig däremot omöjligt, då dess nedre streck skulle vara synligt i avflagringens nedre gräns; B 343 **e** är möjligt men är snarare **a**; **n** även mycket möjligt, men kan ock vara **k**; B 343 **ken** kan alltså läsas **pan**, vilken läsning jag håller för riktig och att utgöra det. pron. *pan* till relativsatsen **is kuni · ual : knari stura**. Verbet läser O. v. Friesen **ristik**, men verbets **r** är det, som O. v. Friesen läser i slutet av **alrikr**; den följande runan kan icke vara **r** men väl **a**, vars bistav utgör en fåra; **is** äro tydliga, av **t** är övre delen förstörd, men bistavarnas nedre del tyckes dock finnas; **i** ser ut som **k**, vars bistav väl får antagas icke vara huggen, då **k** följer med en likadan bistav och därefter punkt. Enligt min mening står alltså: **asl pan raistik · runar is kuni · ual : knari styra**. 'Den Äskil, jag, ristade runorna, som kunde väl skeppet styra' ... Även på 2 [= U 654] har alltså Äskil namngivit sig som ristare.»

Brates läsning 111—112 **asī** måste avgjort betecknas som oriktig. En sådan förkortning av ristarens namn för **askil** förefaller ytterst osannolik, liksom också den syntaktiska sammanbindningen av de båda satserna överst på stenen och nedtill måste avvisas. Detta tillagda meddelandet *is kunni val knæri styra* hänför sig till den man, till vars minne stenen är rest, icke till ristaren. Brates läsning av det svåra stället är influerad av hans övertygelse, att ristaren Äskil också har utfört U 644 och U 654, vilket med säkerhet icke är fallet.

Genomgången av de äldre läsningarna visar otvetydigt, att inskriften redan i början av 1600-talet var ungefärligen lika skadad och svårläst som nu. Lyckligtvis kan den delvis suppleras med hjälp av U 644, den andra minnesstenen över Gunnlev, som hans fem söner ha låtit resa vid Ekala bro och som otvivelaktigt är utförd av samme ristare. De båda stenarna böra betraktas som fullt samtida.

Varpsund-stenen är i flera avseenden ett av Upplands intressantaste runminnesmärken. Med sin enkla, stiliserade ornamentik gör den vid jämförelse med flertalet runstenar i trakten ett ålderdomligt intryck. Mönstret är detsamma som på systerstenen vid Ekillabro (U 644), endast med en av ristningsytans långsmala form betingad variation. De båda ormkropparna äro lagda i enkla, symmetriska figurer, och de äro till det yttersta utnyttjade för sitt ändamål, de äro fyllda med runor. Utrymmet dem emellan är upptaget av ett enkelt kors. För övrigt ingen onödig utsmyckning, inga blott dekorativa detaljer. Det är helt och hållet skriften, som påkallar uppmärksamheten.

Inskriften är en av de längsta, med över 150 runor. Den är komponerad med stor omsorg och eftertanke. Själva minnesskriften, med de många namnen och med den vanliga formuleringen, fyller den ena ormkroppen. Den andra innehåller tre korta satser: ett meddelande om den döde (*Es vas austr með Ingvari drepinn*), en bön för hans själ (*Gud hialpi and þæira*) och en uppgift om ristaren (*Alrikr ræist-ek runar*). Antalet runor var i denna runslinga betydligt mindre — 58 gentemot 68 i själva minnesskriften —, och runorna stå därför också synbart mera spatiöst, särskilt i början. Den runkunnige betraktaren upptäckte snart, hur han skulle läsa, och ett litet kors vid det nedre ormhuvudet angav förmodligen för honom inskriftens början. Då han hunnit igenom skriften i den ena ormslingan, måste han återvända till ungefär samma ställe på stenen och därifrån följa den andra slingan, sålunda från stjärtändan, nedåt och utefter högra sidan uppåt. Han kom här till den välkända böneformeln, varmed inskrifterna gemensamt slutade. Sedan kunde han ej fortsätta längre i samma riktning. De runor, som nu mötte, voro vända åt annat håll. Ristaren har, förmodligen av dekorativa hänsyn, velat låta en

del av inskriften börja även i det övre ormhuvudet. Han har noggrant beräknat utrymmet, så att det passade ihop. Slutligen har han begagnat en för ristning användbar yta nedtill på stenen för sitt sista meddelande: *Es kunni val knærri styra*. Det står skilt från det övriga och därför utanför sammanhanget. För samtiden vållade det ingen olägenhet; man visste väl, vem det var som avsågs.

Utan svårighet kunde de båda sista meningarna ha bytt plats med varandra. Det hade t. o. m. varit naturligt, förefaller det, om ristarens signatur fått sin plats utanför själva inskriften. Möjligen beror den faktiska ordningen på att satsen *Es kunni val knærri styra* icke från början var avsedd att ingå i inskriften, då denna planlades. Den är ett senare tillägg.

En granskning av det sätt, varpå ristningen har utförts, har en viss betydelse för en språklig fråga, som bl. a. angår denna inskrift. Två satser börja med pronomet *es*: *Es vas austr með Ingvari drepinn*; *Es kunni val knærri styra*. Båda ha en markant självständig plats på ristningsytan. Det är icke tänkbart, att de äro grammatiskt underordnade satser, utan de måste vara självständiga huvudsatser. *Es* är m. a. o. ett anaforiskt pronomen 'han', icke ett relativt pronomen 'som'. Ett stöd härför är också, att Varpsund-stenens *Es vas austr með Ingvari drepinn* direkt svarar mot Ekillas bro-stenens *Hann fell austr með Ingvari*. *Es* är sålunda likvärdigt med *hann*, och de båda orden kunna ännu användas omväxlande. Jfr O. v. Friesen, *Sparlösastenen* (1940), s. 53, och om denna fråga se senast Sven B. F. Jansson i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 5:2 (1942) och G. Lindblad, *Relativ satsfogning i de nordiska fornspråken* (1943), s. 11 f.

Om de många namnen i inskriften se ovan U 644.

Varpsund-stenens *es vas . . . drepinn* svarar mot Ekillas bro-stenens *hann fell*. Gunnlev har alltså fallit i strid; han har icke blivit dräpt i försåt.

Överraskande är det plurala pronomenet **þaira** i satsen *Guð hialpi and þeira*. Förmodligen syftar det, utom på Gunnlev själv, på hans kamrater och följesmän i Ingvarståget.

»Han kunde väl styra skeppet.» Gunnlev har sålunda haft ett eget skepp, säkerligen fullt utrustat med män och vapen. Han var *styrimaðr* på sin »knarr» och hade där ett självständigt befäl över det manskap, som han själv sörjde för. Ingvarståget har utan tvivel varit organiserat på så sätt, att ett antal storbönder och hövdingar i Uppland och Södermanland ha slutit sig tillsammans i ett storföretag under Ingvars ledning. Gunnlev var en av dem. Hans eftermäle är, att han var en god skeppshövding.

Om formen **foþur** se ovan U 644. Adverbet *val* 'väl', med a-vokal, är en form som synes vara säkert styrkt både i isländskan och fornsvenskan (Ad. Noreen, *Aisl. Gramm.*, 4. Aufl., § 168, *Aschwed. Gramm.* § 172).

Ristaren använder, märkligt nog, icke **r**-runan: **tiarfr**, **aftir**, **þaira**, **runar**. I Ekillas bro-inskriften (U 644) har han en gång **r**: **aftia**, men annars **r**: **tiarfr**, **þir**. Han använder **o**-runan som tecken för nasalerat **a**: **ot** U 654, **ontini** U 644, men även som tecken för labialiserat **a** (å-ljud) i **foþur** U 644, 654.

Läsningen av ristarens namn är tyvärr icke alldeles säker. Brate vill återfinna ristaren Äskil, känd från Ingvar-stenen vid Svinngarns kyrka (L 731). Detta kan, såsom förut har framhållits, icke vara riktigt. v. Friesen håller det för möjligt, att U 644 och U 654 äro ristade »af en man — det är ovisst om ristaren hetat Erik eller Alrik — hvilken i västra Uppland utfört 10 à 15 stenar, bland dem Ullunda-stenen i Tillinge socken» (L 730). Ristarens namn är angivet på runstenen L 774 Rotbrunna, Härnevi sn, som **airikr** Erik, och v. Friesen ifrågasätter, att den rätta läsningen av ristarnamnet på Varpsund-stenen är **airikr** i stället för **alrikr**. Brate har emellertid med rätta invänt, att »korsformen och ornamentiken å dessa runstenar [U 644 och U 654] är en annan och upplysningarnas utförlighet i deras inskrifter skiljer sig från Eriks inskrifters ytterliga knapphet».